

Topografiska studier

Några medeltida Uppsalamiljöer i skymundan.

JAN HELMER GUSTAFSSON

Den här uppsatsen skall belysa några bortglömda medeltida bebyggelseplatser och andra företeelser som numera ligger inom stadsbebyggd mark men som tidigare legat ett stycke utanför stadens östra gräns.

Genom stadens expansion — främst vad gällde odlingsmark för stadsborna — kom ett antal byar redan på 1600-talet att läggas under stadsjorden. Så småningom avhystes de gamla byplatserna och byggnaderna försvann. I dag är de lämningar som inte längre har någon anknytning till stadsbilden men som fortfarande kan besökas eftersom de ligger i parkmark.

Urvalet kan kännas något ostrukturerat och delvis sakna beröringspunkter. Det är i så fall en riktig iakttagelse och beror på att underlagsmaterialet huvudsakligen kommit fram i samband med handläggningen av olika kulturminnesvårdsärenden som berört dessa platser i något avseende. Härvidlag har åtskilligt annat av liknande karaktär kommit fram vilket jag hoppas kunna återkomma med vid annat tillfälle.

Säkert finns fortfarande också lokal kunskap om flera av dessa platser som vore värdefullt att få ta del av. Ett viktigt syfte med uppsatsen är att lyfta fram kunskapen om dem så att de får bestå som de historiska platser de faktiskt är. I det nu mycket exploateringsintensiva Uppsala är annars risken stor att även dessa grönområden försvinner till förmån för nybebyggelse.

Stadens omvandling

Omständigheten att staden Uppsala står på medeltida grund är väl bekant för de flesta. En och annan har säkert klart för sig att platsen även har förhistoriska anor. Men liksom i de flesta orter med åldrigt förflutet så har det skett så stora förändringar att det är svårt att föreställa sig hur det en gång sett ut.

I takt med tidens krav på utveckling och förnyelse har Uppsala genomgått flera förvandlingsnummer. Den kanske mest dramatiska omvandlingen skedde under några hektiska årtionden vid mitten av 1600-talet då den i huvudsak

medeltida stadsplanen ersattes av den vi idag har. Stadens råd hade till 1642 års riksdag lämnat ett antal önskemål om förbättringar — främst ekonomiska — för stadens borgare. Svaret på framställningarna blev i huvudsak positivt, men regeringens resolution från den 28/2 1643 kom även att innehålla det överraskande kravet på en fullständig reglering av stadens gator och kvarter. Som skäl angavs de olika olägenheter som det medeltida gytret till stadsbildning förde med sig; inte minst avsågs den stora brandfaran.

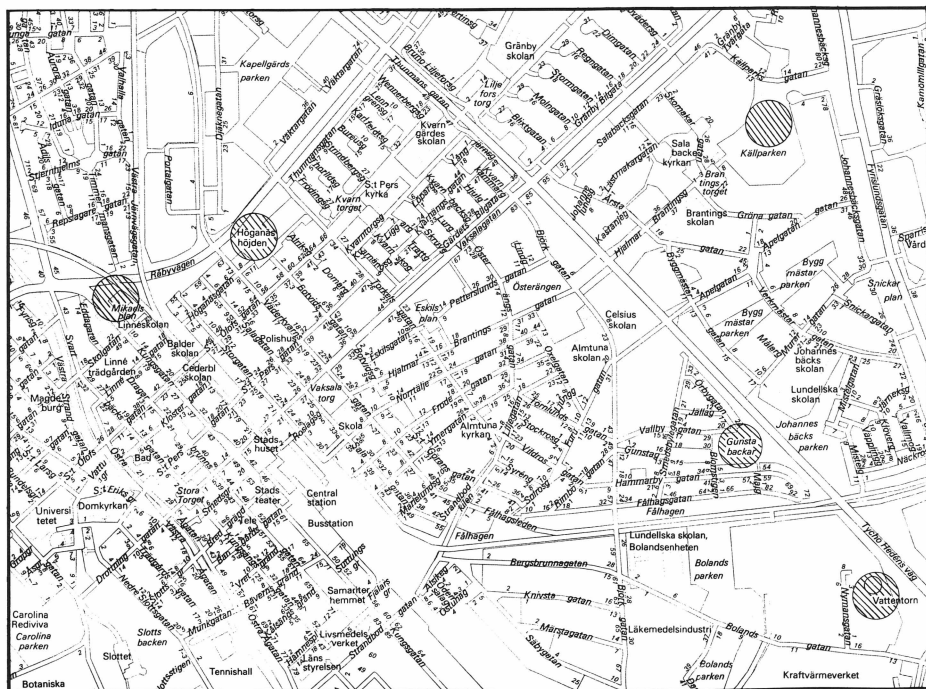
Regleringen kom naturligtvis att innebära ett stort besvär och missnöje för dem som måste flytta sina hus. På det hela taget synes dock utbytestomter och annan ersättning till dem som drabbades i huvudsak godtagits. Tjugofem år senare hade i stort sett den nya planen genomförts och medeltidsstaden började anta den kontinentala form som avsågs med regleringen — till uppenbar nytta och glädje för stadsborna¹. Som forskare kanske man ser på saken från en annan synvinkel och beklagar att många av de platser och företeelser som omnämns i äldre källor endast med svårighet kan spåras, eller, som oftast är fallet, helt gått förlorade.

Det återstår därför idag inte mycket av den medeltida stadsbebyggelsen. Huvuddelen återfinns på Domkyrkosidan där förändringarna av naturliga skäl varit mindre. På östra åsidan, där vi fortsättningsvis skall uppehålla oss, anses Celsiusobservatoriet ha senmedeltida ursprung². Byggnaden står ju i varje fall placerad efter det gamla gatusystemet, i ensam kamp mot allt det nya. Kanske har ytterligare några hus medeltida murverk, men mer av stående byggnadsverk av ålder har faktiskt staden inte.

Nu består ju inte den moderna staden enbart av byggnader. Även gator, torg, parker och andra öppna platser utgör väsentliga delar av miljön och vars ursprung och innehåll kan vara av visst stadshistoriskt intresse. Ett mer känt exempel öster om ån är ju Franciskaner-klostrets ruiner i kvarteret Torget, där de centrala delarna av anläggningen ligger inom parkmark. Ett annat är den ursprungligen medeltida Gräsgrändens lilla kvarlämnade del närmast ån intill Bangårdsgatan.

Sala, Sätuna, Smedsbyle och Torshugle

Källmaterialet utgörs främst av äldre topografisk och arkeologisk litteratur samt av kartmaterial från 1600-talet och framåt. För tolkningen av de medeltida breven hänvisas huvudsakligen till Det medeltida Sverige³. Inte någon av

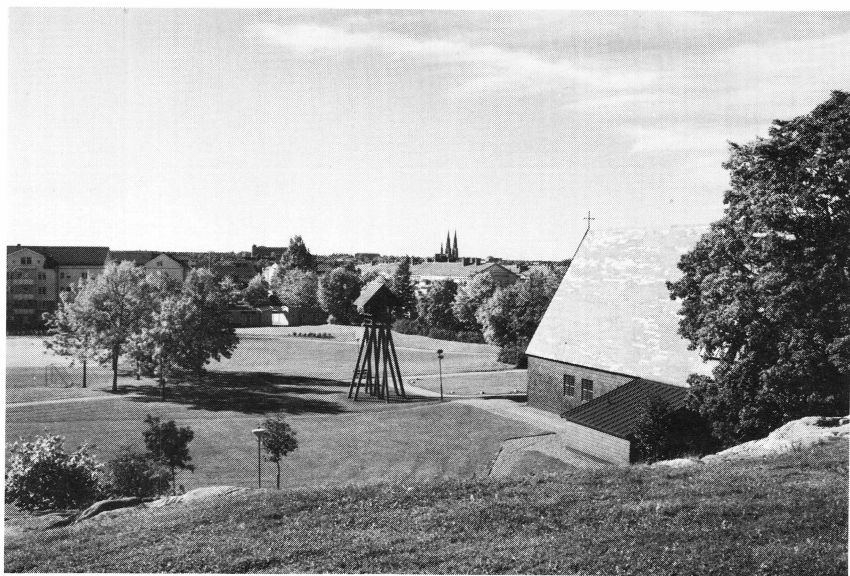

Modern stadskarta med de omnämnda platserna inringade.

platserna har undersökts arkeologiskt, vilket naturligtvis kunnat ge ytterligare belägg och utgångspunkter.

Sala omnämns första gången 1221 i ett skyddsbrev som utfärdats för Vårfrukyrkan i Uppsala. Det var Påven Honorius III som utfärdade detta brev, i vilket bl a uppräknas namnen på de gods som kyrkan fått för sin försörjning, däribland en gård i *Sala*. På 1300-talet består byn av minst fyra gårdar men reduceras tidigt till torp och jorden är knuten huvudsakligen till domkyrkan⁴. Byn har tydligen upphört som självständig enhet och senare också avhyst. Ny bebyggelse på eller i närheten av den gamla tomtplatsen har haft annan funktion och givits nya namn⁵. Ändå lever det gamla bynamnet starkt kvar i stadsdelen *Salabacke* och har avsatt flera namn på gator och platser. Själva bytomten har legat i området kring nuvarande *Källparken* där den fortfarande vattengivande *Sala* källa är belägen.

Sätuna var redan under medeltiden en by med ett stort antal gårdar. Byn omnämns första gången 1221 i det ovannämnda påvliga brevet gällande Vår-

Området vid Källparken där Sala by var belägen. Foto: Bengt Backlund.

frukyrkan i Uppsala och där det anges att kyrkan har jord i Sätuna. År 1316 fanns åtminstone 19 gårdar och 1540 redovisas 16 enheter med ett jordetal av 8 markland⁶, således en även för uppsalaslättens vidkommande stor by. Vid 1600-talets början hade Sätuna reducerats till en enda gård och ligger under staden. På Peder Månsson Menlös karta över stadsjorden på 1660-talet finns bara en byggnad kvar — troligen en lada.

Platsen för den gamla bytomten kan lokaliseras till området kring stadens vattentorn i stadsdelen Boländerna. Detta kan fastställas genom att jämföra Joh. Botwedssons avmätningar av stadens ägor öster om ån från år 1635—36 med yngre kartmaterial. Området rymmer i dag, förutom vattentornet, även lokaler för Svensk bilprovning och Uppsala kommuns energiverk. I samband med uppförandet av dessa anläggningar har marken genomgått stora förändringar genom schaktningar och det är osäkert hur mycket som återstår av den medeltida byn.

Namnformen är gammal (skrivs 1221 Setune, 1316 in Setunum⁷ och antyder ett läge vid den forna sjön nedanför staden. Något förhistoriskt gravfält finns inte belagt i byns närhet, men kan förstås ha odlats bort. Det sannolika är att Sätuna som bebyggelseenhet har förhistorisk grund. I avsaknad av

Vattentornet i Boländerna där byn Sätuna låg. Foto: Bengt Backlund.

fornlämningar får tolkningen styras av det topografiska läget, nivån (c:a 15 möh) samt den tidiga namnformen.

Smedsbyle uppges på 1540-talet vara ett torp tillhörigt domprosten men omnämns redan 1316 och lyder då under Vårfrukyrkan. Någon ursprunglig bebyggelseenhet har uppenbarligen inte Smedsbyle varit, det antyder inte minst den unga namntypen.

Läget kan liksom för Sätuna fastställas med hjälp av kartor. Laga skifteskartan från mitten av 1800-talet kan tjäna som mellansteg för tolkningen över på moderna kartor. Ännu långt in på 1900-talet hade varken Smedsbyles eller Sätunas tomter hamnat inom stadsbebyggt område och kan mycket lätt återfinnas som impediment på ex vis E. Nohldens stadskarta från 1930. Översatt till dagens bebyggelse låg alltså Smedsbyle omedelbart öster om Gunstaplan i Fålhagen i den park som kallas Gunsta backe. Namnet Gunsta har således inget med den medeltida bebyggelsenamnet att göra och platsen skulle väl med bättre fog ha hetat Smedsbyle backe. Att man vid namnsättning i området på 1940–50-talen ändå känt till att Smedsbyle legat i närheten talar ju den intilliggande Smedsbylegatan för.

Tørshugle (ad collem dictum Thorshuglae 1334, in Thorswgle 1376, i Tørsolghom 1415, widh Tørsugla 1418⁸, eller Torshögen som den kanske skulle ha

Utsnitt av Peder Månsson Menlös karta 1660-talet. Den bebyggda staden antyds bara genom nuvarande Kungsgatan (i mitten) och Skolgatan (t.v.). 1. Höganäs och platsen för Torshugle. 2. Vaksalagatans föregångare. Cirklarna markerar det äldre stadsområdet med femstenarör. 3. Femstenaröret vid Mikaelskyrkan.

hetat på modern svenska, var en namngiven plats i den medeltida stadens närhet som väckt många intresse. Flera av de medeltida brev som omnämner Torshugle innehåller även topografiska uppgifter som kunnat ge viss vägledning och möjligheter till tolkningar av läget. Var någonstans denna hög eller kulle egentligen letat har dock förblivit obekant.

Ett flertal historiker och andra uppsalaförfattare har uppehållit sig vid detta egendomliga platsnamn. Carl Mauritz Kjellberg, historiker och arkivarie, behandlade t ex i flera uppsatser problemställningar med anknytning till Uppsalatraktens äldre historia. I uppsatsen Thorshugle och ett par andra kullar från hedentima⁹, redogör Kjellberg utförligt för de många medeltida brev

Utsnitt av Nohldéns stadskarta 1930. Gunsta backe där Smedsbyle tidigare var belägen.

som omnämner platsen. Hans slutsats är att Thorshugle under medeltiden varit en by med fler än en gård och att den legat i Vaksala socken straxt utanför staden.

Andra hade redan tidigare behandlat frågan om var Thorshugle legat. En av dem var Johan Peringskiöld, riksantikvarie och författare till det antikvariska verket om Uppland — Monumenta Uplandica (1710). Om denna plats skriver Peringskiöld sid 230. "Så hafwer ock fordom här i Sochnen på Fyriswall wid Towa bro varit belägen en by af några gårdar, benämnd Thorshug-

Gunsta backe. Torpet låg i dungen uppe på höjden. Foto: Bengt Backlund.

lä, hwilken haft sitt namn af then hög som thär fordom warit giord til någon förnäm Thors ihugkommelse som ordet sielf tilkänna gifwer; ... Thenna Thores hög är nu til Åker vpkörder, Thors Huglae byar aldeles afhyste, och med Stadzwreten samt Swartbeckswreten vnder nya staden förlagde.”

Den som senast berört ämnet är Nils Sundquist¹⁰, som menar att Thors-hugle och den sk ”Konungshögen”, vilken omnämns flera gånger under 1400-talet, åsyftar samma plats, nämligen åskullen i kv Sandbacken där Bayerska bryggeriet tidigare låg. Förslagen till var någonstans byn Thorshugle legat är således flera. Klart var att man måste söka en plats ett stycke norr om staden, nära Tova bro.

Om man ställer samman de topografiska uppgifterna i de medeltida breven och försöker översätta dem på 1600-talets kartmaterial framstår emellertid ett annat fortfarande befintligt höjddparti som mycket intressant. Det är den sk Höganäshöjden i stadsdelen Höganäs som enligt min mening är den sannolika platsen för det medeltida Thorhugle.

Detta påstående måste naturligtvis förklaras ytterligare. Först några brev med lokalisering uppgifter. År 1334 säljs en urfjäll (beteckningen för ett avrösat skifte inom annan byamark¹¹ som sträcker sig ”från Uppsalakyrkans

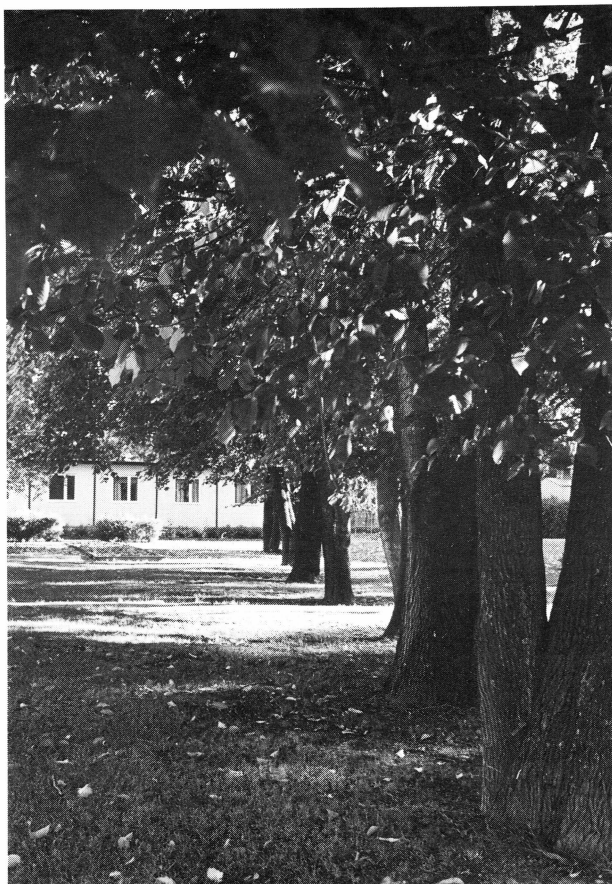

Höganäshöjden, den sannolika platsen för Thorshugle. Foto: Bengt Backlund.

åker ända till den höjd som kallas Torshuglae, där gränsen är utmärkt med stenrör”. Enligt en handskrift från 1376 framgår det att Thorswgle låg utanför staden i Vaksala socken och bestod av flera gårdar. Området kring byn benämns i flera brev ”Thorsugla land” (en beteckning som väl har avsett byns åkergården och övriga marker). I ett brev från 1415 nämns ett åkerstycke i norra gärdet i Torsolghom ”niderlopande moot sancti Petars kirkio”. Ytterligare ett annat åkerstycke anges (1415) ligga norr om staden mot Thofva bro, intill Thorsugla land, så att Thorshugla land låg söder om åkerstycket ifråga. Närmast identiska orienteringsuppgifter anges på 1430-talet om sannolikt samma stycke mark¹².

Vid studier av det äldre kartmaterial som utvisar åkerjorden öster om staden slås man av den mycket ålderdomliga och konservativa bild detta ger. Många åkerskiften har samma läge och utformning på 1940-talet som på 1600-talet. Det är därför sannolikt att åkerformerna i många delar också har medeltida grund.

De åkerstycken som avses i de ovannämnda breven har som nämnts tydligen legat nära Tova bro, i nära anslutning till det bebyggda stadsområdet och

Den gamla Vaksalagatans alléträd vid Saga-
hemmet. Foto: Bengt
Backlund.

inom den äldre stadsjorden. Flertalet av 1600-talets åkrar är orienterade i nordost-sydvästlig riktning ut från stadsranden och når i varje fall vid denna tidpunkt ut till den rösade stadsjordens gräns. Dessa långsmala skiften är cirka 400 meter långa och varierar i bredd mellan 25—120 meter. Den åker som omtalas i brevet från 1334 är uppenbart ett sådant långsmalt skifte som når ”ända till den höjd som kallas Thorshuglae”. Bredden anges i brevet vara 25—30 m (41 resp. 46 alnar). Ett annat åkerstycke beläget i Torsolghom (1415) löper ned mot S:t Per kyrka.

Med ledning av dessa uppgifter anser jag det belagt att den medeltida byplatsen Thorshugle är identisk med det sentida Höganäs. I den nuvarande

Höganäsparken finns en markerad moränkulle som innan området blev bebyggt måste ha varit väl synlig i det i övrigt flacka landskapet. Kullens form är i dag starkt förändrad. Dels har det stått lador uppe på höjden och dels har på senare tid utförts terrasseringsarbeten för parken. Bäst framgår den ursprungliga formen från söder. Trots de sentida ingreppen synes den i grunden vara intakt och det är knappast för vågat att anta att det är fråga om en gravhög. Namnet Thorshugle torde med sin språkutveckling knappast kunna tolkas som annat än "Torshögen" och högens storlek anger att det måste vara fråga om en storman eller rent av en kung som fått sin begravning här¹³. Säker kan man ju förstås inte vara förrän kullen undersökts närmare.

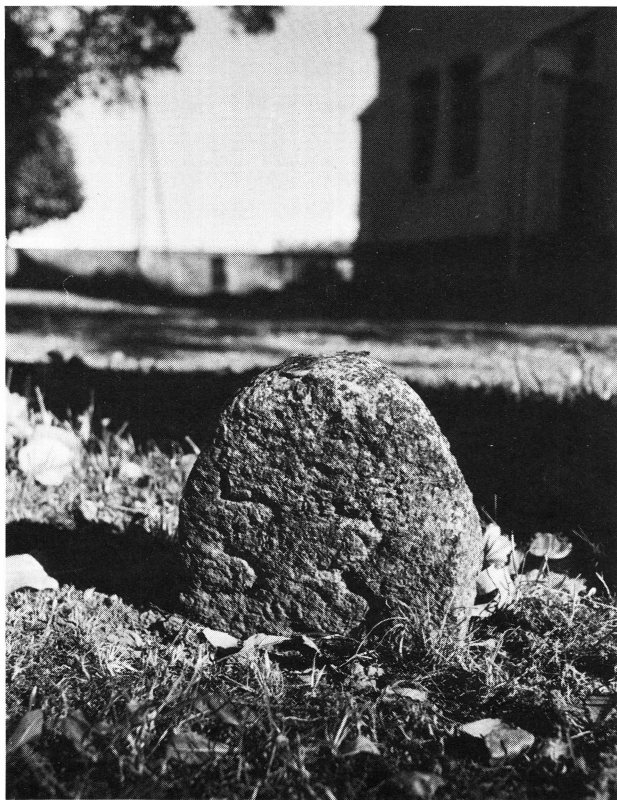
Platsen har för övrigt haft betydelse även i ett annat sammanhang, nämligen som hållpunkt för medeltidsstadens utfartsväg mot Vaksala.

Vaksalagatans föregångare

Nuvarande Vaksalagatan anlades i samband med stadsregleringen på 1640-talet. Tidigare utgick en av vägarna mot öster från den norra stadstullen. Därifrån ledde en väg norrut över Tova bro mot Gamla Uppsala och en annan mot öster, förbi ovannämnda Thorshugle och vidare mot Gränby. Denna vägsträckning kunde skönjas ännu i sen tid som en brukningsväg i åkermarken och närmast Gränby gamla bytomt finns den faktiskt med också på 1950-talets ekonomiska karta. I dag är förstås även denna del borta, men av någon anledning har ett stycke av denna uråldriga vägsträckning kommit att bevaras i ett av stadskvarteren. Tills för något tiotal år sedan har den t. om levat kvar som en gång- och cykelväg mellan husen i kv. Saga. Då anlades ett behandlingshem där, varvid traditionen bröts. Man kan dock fortfarande lätt se var den gamla Vaksalavägen gått eftersom de resliga alléträden ännu står kvar.

Ett "femstenarör" vid Mikaelskyrkan

Som tidigare nämnts finns på 1660-talets uppmätningar av stadens jordinnehav angivet en snävare begränsning markerat med sk femstenarör. Dessa stenar eller råmärken utvisade den lagrättsliga gränslinjen mellan olika byar eller fastigheter. De på kartan utsatta markeringarna måste således ange en äldre gräns för stadens ägor gentemot omliggande byar. Mot norr gränsade Gamla Uppsala by och Nyby. Mot nordost måste enligt ovan redogörelse byarna Thorshugle och Sala gränsat och mot sydost Sätuna.

Femstenaröret vid Mikaelskyrkan. Foto: Bengt Backlund.

Upplandslagen anger med stor tydlighet på vilket sätt gränsen mellan byar skulle markeras för att vara giltiga. "Alla byar skall vara omgivna med rå och rör". Råmärken mellan byar skall vara "rör, där fem stenar ligga, en i mitten och fyra utanför". Mellan åker- och ängstegar räckte det med två stenar som markering.

Peder Månson ville uppenbart särskilt ange denna inre markerade sammanhängande gräns på kartan. Sannolikt för att den fortfarande existerade och fastighetsrättsligt hade betydelse. Nio stycken gränsmarkeringar är sk femstenarör. Ett av dem låg alldeles intill Towa bro som ledde öve Svartbäcken. Både bro och bäck är i dag försvunna men kan lokaliseras till området kring Mikaelskyrkan. Vid kyrkans norra vägg, intill grusgången, sticker ett par små stenar upp ur gräsmattan. De har siffrorna 19 och 33 inhugget på

omisskännligt 1600-talsmanér och känns i kyrkomiljön mycket omotiverat placerade. Kapellet har ingen begravningsplats och kyrkopersonalen kunde vid förfrågan inte ge någon förklaring till stenarnas funktion. En intressant uppgift bistod de ändå med. Kyrkans tomtgräns löper precis förbi stenarna medan parken i övrigt hör till stadens mark.

Om man nu översätter 1600-talskartans avstånd mellan stadsområdets norra hörn (kv. Örtedalen) och femstenaröret vid Towa bro till den moderna stadsplanen, så hamnar man precis på den punkt där de två stenarna står. Det är därför möjligt att vi här har platsen för ett av den äldre stadens gränsmärken emot utanförliggande byar. Endast två av femstenarörets stenar återstår i så fall men vad kan siffrorna stå för? Ett rätt utfört gränsrör skulle ha en hjärtsten i mitten som skulle vara större än de övriga och peka ut själva rålinjen. Varför finns inte övriga stenar kvar? Dessutom tycker man ju att något av de övriga femstenarören, eller delar av dem borde finnas bevarade. Ja, frågorna är många och kanske är förklaringen på detta och andra här berörda problem helt andra — synpunkter emottages tacksamt!

Noter

1. Sundquist sid 227 ff. Herdin s 56.
2. Sundquist s 246. Herdin s 83
3. Det medeltida Sverige (DMS). Uppland. Tiundaland 1:2, 1984.
4. DMS s 228. Dahlbäck s 66
5. Ex.vis dyker namnen Johannesbäck och Johannislund mfl, upp på laga skifteskartan över staden (vid mitten av 1800-t).
6. DMS s 233
7. DMS s 233
8. DMS s 238
9. Namn och Bygd 1913
10. Sundquist s 115
11. Urfjäll. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Förhållandet att beteckningen "urfjäll" används i brevet 1334 kan möjligen tolkas som att åkerstycket då fortfarande låg inom "Thorsugla land" och att stadsjorden då ännu inte nådde ut dit.
12. Kjellberg s 126, DMS s 238
13. Detta leder naturligtvis tanken vidare till de förhistoriska förlopp och händelser som kan knytas till Gamla Uppsala och de tidsperioder som skildras bl a i Snorres konungasagor. Enligt dessa skall ju flera av Uppsalakonungarna ha begravts på slättmarken och utmed Fyråsen.

Litteratur

Dahlbäck, G. Uppsala domkyrkas godsinnehav. Akademisk avhandling Stockholm 1977.
Det medeltida Sverige (DMS). Uppland, Tiundaland del 1:2. Stockholm 1984. (red. G. Dahlbäck, O. Ferm, S. Rahmqvist).

Herdin, K W. Bygge och bo i äldre tider. Uppsala 1932.
Kjellberg, C.M. Thorhugle och ett par andra kullar från hedentima. Namn och Bygd 1913.
Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KHL). 1956—78.
Sundquist, N. Uppsala stads historia del 1. Uppsala 1953.
Strand. S. Om rå och rör och sätt för deras byggande. Trangeln 1961—64 (facktidsskrift för lant-
mäteriingenjörer).

Övriga källor

Äldre kartor och koncept i Lantmäteriverkets arkiv i Uppsala. Äldre kartor och handlingar i
Upplandsmuseets arkiv.